

ארץ-ישראל במעגל הנפט

מאת אביצור (שמואל הנדלר)

1.

מיד לאחר הכיבוש הבריטי לא נתעוררה עדיין שאלת מציאות נפט בארץ כבעיה אקטואלית. החקירות והחיפושים נדחו לעת מצוא, ובינתיים הפשו אנגליה ובעלות בריתה אפשרויות לניצול מקורות הנפט העשירים והבלתי מפותחים בארץ (פרס) ועירק. לאחר שמשלת אנגליה קבעה את גבולות עירק, והבטיחה לזו האחרונה גם את איזור מוצול העשיר בנפט, נחתמו הסכמים מסוימים בין חברות נפט אנגליות, או אנגליות בעיקרן, על העברת צינורות נפט מפרס דרך עירק לחופי הים התיכון מצד אחד, ועל ניצול מקורות הנפט בעירק מצד שני. חברת הנפט העירקית, אשר כללה בתוכה את שתי חברות הנפט האנגליות (אנגלו-פרסית ו"ורוילידוסט-ש"ל"), את "סטנדרט אויל קומפני", האמריקאית מיסודו של רוקפלר, ואת חברת הנפט הצרפתית, בהשתתפות שוה לכל אחת מארבעת החברות, קבלה בשנת 1925 זכות יחיד לחפש, לקדוח ולנצל נפט, גזים, אוווקריט וכו' בעירק. בשמה הנוכחי מופיעה החברה החל מיוני 1929.

עם התחלת עבודתה קבלה החברה הנ"ל זכיון מאת ממשלת ארץ ישראל להעביר צינור נפט דרך הארץ למפרץ חיפה. זכיון מקביל מן המנדטור הצרפתי בטוריה והלבנון להעברת צינור הנפט לנמל טריפולי. בלי העברת הצינור אי-אפשר היה להגיע לחפוקת-נפט בקנה מידה גדול.

הזכויות שקיבלה החברה מאת ממשלת א"י, הן רחבות למדי: כאן לא רק הזכות, לבנות, להחזיק ולנצל צינור שמן אחד, או צינורות שמן אחדים, וכל המפעלים השייכים להם, ולא רק, להקים מפעלי-כוח, תחנות-שאיבה, בתי-מלאכה, מחסנים, בתי קיבול לשמן ולמים, אלא גם, קוי מסילות ברזל וקוי חשמליות, דרכים וכבליים אויריים, מעברות וגשרים, אמצעי הובלה ביבשה, בים ובאוויר, תחנות אוירונים, קוי חשמל, תלגראף, תלפון, אלחוט, בריכות, בתי-זיקוק, בתי חולים וכו'.

הממשלה פטרה את החברה ממכס ומכל המסים החלים על הנפט, בין שהוא נועד לצרכי החברה בארץ, ובין שהוא נמצא בטרנויט, כמו כן, כל המובא לרשות החברה, אפילו רהיטים למשרדיה, פטור ממכס, והחברה עצמה פטורה מכל המסים הקיימים כעת, או שיהיו מוטלים על תושבי הארץ בזמן המזמנים. יהד עם תעריפים מיוחדים מוזלים למסי נמל (מסי חוף, רציף, מגוף, טעינה ופריקה), המובטחים לה לפי תנאי הזכיון, ניתנה לחברה רשות פריקה וטעינה, בשעת הצורך, גם במקומות שאינם משמשים נמלים, ואף הקלות לשם בנין נמלים משלה, סמוך לקצה הצינור-ואם כי התכניות להקמת נמלים טעונות, לפי החוזה, אישור הנציב העליון, הרי בהערה צנועה הודגש, שהנציב העליון לא יסרב לאשר חכניות ממין זה.

הנמלים הנ"ל יעמדו לרשות החברה, וזכות הגישה למקום תקבע לפי שיקול דעת החברה, והיא תטיל בנמליה מסים על האניות הנכנסות ויוצאות, ועל הנציב העליון לאסור על הספינות לעגון סמוך לתחנות הימיות של החברה, או בקרבת פי צינור הנפט שעל קרקע הים. כמו כן ניתנו לחברה הנחות גדולות להובלה ברכבת בזמן הנחת הצינורות, ונוסף לזה, ניתנה לה גם הרשות לסלול מסילות ברזל פרטיות, הסגורות בפני הקהל, ורק לממשלה ופקידיה תהיה הרשות להשתמש בהן לפי הסכם מיוחד.

החברה התחייבה להעסיק בארץ, קודם כל, עובדים מתושביה. אם יחסרו, תקבל הקלות מיוחדות, להביאם מחוץ לארץ, ולשם כך יקבעו סידורים מתאימים ומקילים בגבולות. ועם זה הובטח, שהנציב העליון יוכל («לטובת הציבור») לאסור על כל אדם העובר אצל החברה להכנס לאיזה איזור השייך לה או להשאר בו. השימוש ביערות, מחצבות-אבנים, מחצבות-גבס ומכרות חומר, ניתן לחברה תמורת מס רשיון, כנהוג, וכן ניתנה לה זכות (חפשית) להשתמש במימי הנהרות והאגמים. גם הרשיון לקדוח בארות, להקים סכרים וכו' ניתן לה בלי תשלום. פרט למחיר הקרקע שיש לשלם לבעליו. במקרה שהאדמה היא ממשלתית, עליה להחכיר לחברה את הקרקע במחיר נומינלי, ואם היא פרטית - במחיר המקובל, בלי כל תוספות, עם זכות הפקעה, אם יהיה צורך בכך.

הזכויות ניתנו לשבעים שנה, והחברה התחייבה לא לפגוע במקומות היסטוריים וקדושים, וכן הבטיחה להציע את מניותיה למכירה גם בארץ. לפי תנאי-הזכויות, לא קיבלה הממשלה הארץ-ישראלית שום תמורה בעד הזכויות שניתנו לחברת הנפט העירקית. החברה התחילה את עבודתה במרץ, המפעל הגדול של הנהחת צינורות * מכרכוך שבצפון עירק לנמלי חיפה וטריפולי, באורך של 1200 מיל, העסיק לעתים עד חמשה עשר אלף פועלים ועלה כעשרה מיליונים לירות, והוא הסתיים ביולי 1934. הנפט הוזרם לים התיכון, ובתפוקת הנפט בעירק חלה קפיצה גדולה מ-115-120 אלף טון בממוצע בשנות 1929-1933, עד למיליון טון בשנת 1934, לשלושה מיליונים וחצי בשנה הבאה, ועד לארבעה מיליונים בשנת 1936. כארבעה מיליונים טון נפט עוברים עתה דרך הצינור מדי שנה בשנה לנמלי חיפה וטריפולי.

הנפט העירקי שנשלח דרך נמל חיפה, לפי הארצות:

1938	1937	1936	1935 **	
400.127	388.977	313.472	332.016	אנגליה
—	10.546	—	21.093	בלגיה
1.374.889	1.195.631	1.460.526	1.408.268	צרפת
79.218	140.987	35.791	27.186	איטליה
224.817	195.171	143.775	61.692	ארצות אחרות
2.079.081	1.931.312	1.933.564	1.853.265	

מחיר הנפט שהועבר דרך הצינור לנמל חיפה ב-1938 נאמד, (לפי חשבון 800 מאי הטון), ביותר ממיליון לאי וחצי.

מתוך הכמות של שני מיליונים טון, בקירוב, שהוטענו מדי שנה בשנה בנמל חיפה, נשלחו פחות מארבע מאות אלף טון לבריטניה הגדולה, כמות קטנה לאיטליה, וחלק הארי, כמיליון ורבע או מיליון וחצי טון, לצרפת. ואם נוסיף לכמות זו גם את הנפט שנשלח לצרפת מנמל טריפולי, נראה באופן ברור מאד, את הערך החיוני אשר לנפט העירקי (ולצינור) בשביל צרפת. דרך טריפולי עוברת, בדרך כלל, אותה כמות הנפט העוברת דרך חיפה; הרי שכמעט שמונים אחוז מכל הנפט שהוזרם דרך הצינור נשלח לחופי צרפת. צרפת מקבלת מעירק כ-40% מהנפט הדרוש לה בימי שלום.

* משקלם הכולל הוא 123.000 טון.

** בשנת 1934 הספיקו להעביר קרוב לשלוש מאות אלף טון (287.600).

עוד לפני שהוגחו הצינורות, נתפרסמה בעתון הרשמי של ממשלת איי אמנה חדשה, הנוחנת אותן הזכויות שניתנו לחברה העירקית גם להכרת הנפט האנגלו-פרסית (אירנית). האמנה הזאת חוזרת בדיוק במרץ על כל סעיפי האמנה הקודמת עם החברה העירקית, ורק סעיף אחד נוסף לה, והוא, כי האמנה הזאת תובן ותפורש לפי חוק אנגליה ותקבל תוקף לפי אותו החוק.

בנובמבר 1938 נתפרסמה אמנה זו מחדש, בלויית תוספת, הדנה בזכויות שניתנו לחברה האנגלו-אירנית להקמת בתי זיקוק במסרץ חיפה, מבלי להתחשב במקורות הגלם, השטח הנועד לבתי הזיקוק הוצא מתחומיה המוניציפליים של חיפה, ובהתאם לזכויות המיוחדות של החברה נקבע סכום, סיווגי של 3.400 לא"י בעד כל הרשימות לבנין, בעד כל טון נפט שיטורק או יוסען בנמל חיפה תשלם החברה 5 פני, ובמקומות אחרים (ויא בנמל הנפט של החברה העירקית) רק שני פני. תמורת כל המסים, שהחברה פטורה מהם, עליה לשלם שלוש לירות לכל אלף טון חוצרת שתופק; אם התוצרת תעלה על שני מיליונים טון – שתי לירות לאלף טון, ואם תעלה על ארבעה מיליונים – לירה וחצי; וכשתגיע למעלה מששה מיליונים טון תשלם החברה רק לירה אחת בעד כל אלף טון, בשפה אחרת: באם תופק תוצרת משני מיליונים עד ששה מיליונים, תשלם החברה אותם ששת האלפים לא"י בלבד; תמורת "תשלום" פעוט של מיל אחד לטון, (וכאן יש לזכור כי המדובר הוא לא על נפט גלמי, כי אם על תוצרת יקרה יותר של בניין, קרוסין וכו'), פודה החברה את עצמה מכל חובות ומסים לגבי הארץ ותושביה.

כמובן, לא כל מה שניתן לפי תנאי הזכויות לשתי החברות נוצל כבר, לא נסללו עדיין מסילות ברזל מיוחדות בארץ, וגם חשמליות טרם ראינו; אבל הזכות בעינה עומדת, בשעת הצורך תוכלנה החברות לנצל את כל האפשרויות הנתונות לפי תנאי הקונצסיות, בתור מפעל מיוחד, שהוקם לצרכי החברה, יש לציין את נמל הנפט בחיפה, ביוני 1939 פרסמה הממשלה מחדש את הסקודות המקנות לחברות הנפט את הזכויות האמורות, וקובעות את אופן השימוש, ואת התעריפים במקצה הנפט אשר בנמל חיפה.

בסוף 1938 הוחל בהקמת בתי הזיקוק במסרץ חיפה, (זכויות החברה האירנית להקמת בתי הזיקוק הועברו לחברת בתי הזיקוק המאוחדים). העבודה מתפתחת, עובדים למעלה מאלפיים פועל, בחלקם יהודים, לפי התכנית השלימה צריכים היו בתי הזיקוק להתחיל בפעולתם בסוף 1940, אך עם פרוץ המלחמה חלו שנויים בהכנית, סקטור מסוים של העבודה זנח, ובדצמבר 1939 הוחל כבר בתוצרת זיקוק חלקית, בסוף דצמבר הגיעו לזיקוק יותר משני מיליונים ליטר ביטמה, והספיקו לשלוח בימים האחרונים של 1939 8000 טון.

על ערכם הכלכלי של מפעלי הזיקוק בארץ, על שפעת תוצרתם המגוונת בעתיד, ועל הדחיפה העצומה שתנתן על ידם להתפתחות הכללית של ארצנו, אין להרבות כעת את הדיבור, נזכור רק כי גידולה והתרחבותה של חיפה, ובפרט של חיפה הערבית, קשורים היו בהרבה בהעברת הצינור.

בינתיים מתרבים הסיכויים להורמת הנפט האירני לחיפה, תפוקת הנפט באירן עולה בהרבה על תפוקתו בעירק, בשנת 1936 הופקו שם יותר משמונה מיליונים טון נפט, הורמת הנפט האירני דרך צינור לחופי ים התיכון, במקום ההובלה באניות

דרך המפרץ הפרסי, האוקינוס ההודי וים סוף, חקצר את הדרך ותוויל בהרבה את ההובלה. עם הטנת הנפט האירני, ואפילו חלק ממנו, ע"י הנחת צינור מקביל לחיפה, עלול מחזור הנפט בנמל חיפה לעלות פי שתיים או שלוש במהירות רבה מאד. חיפה תהפך אז לאחד מנמלי הנפט הגדולים ביותר בעולם.*

אבל אין לשכוח, שיחד עם הצד המקדם, המפתח של המפעל, סמון בעצם מהותו גם הזיון שני: הברה אדירה, אשר זכויות של ממלכה בממלכה לה בארץ, עלולה לנהוג, באין סייגים לפנייה, ביד חזקה ובשרירות-לב לא רק לגבי פועליה הנטולים הגנה חוקית, אלא גם לגבי תושבי הארץ בכלל. יש מקום לציין, כי הן בתנאי הזכויות להנחת צינורות הנפט והן בתנאי הקמת מפעלי הזיקוק אין אף דבר או חצי דבר על זכויותיה של הארץ לקניית הנפט או תוצרתו. לא הובטח, שבשעת חירום לא יזל הדלק היקר הנה כולו למרחקים. בזמן שהארץ כולה תשותק מחוסר דלק וכוח-הנעה.

עם העברת הצינור מעירק דרך המדבר, דאגו החברות לקנות את לב הבידואים השכנים בסביבתו. תמורת הענקת שונות לשייכים ושכירת הבידואים עצמם לשמירה על הצינור, הובטחה העבודה הנורמלית בחלק זה של הצינור. עם פרוץ המאורעות ידעו אנשי הכנופיות ומנהיגיהן לפגוע בצורות שונות בצינור הנפט. החבלות רבו ביחוד באיזור הסמך לירדן והמרוחק מהישוב היהודי, כגון בסביבת כאוכב-אל-הוא. עשרות פעמים נוקב כאן הצינור, הוצת הנפט, וסודרה "תאורה" נהדרת. אם כי בדרך כלל היה זה תענוג זול, ולא נגרם על ידו נזק חמרי ממשי לחברה, הרי היה בו משהו ממתחת עצבים: הופגן הרצון לאיים, להראות כי יש ביד המזיק לפגוע בעורק החשוב הזה של הקיסרות הבריטית, ובעקיפין – להשתמש גם ברצונה הטבעי של החברה להחזרת השקט והסדר, כבאמצעי לסחוט ויתורים מאנגליה.

ערכה האסטרטגי של אי-לאנגליה (ולבעלת-בריתה, צרפת) מקבל משנה-חשיבות, בהיותה פי הצינור של הנפט מעירק, ולעתיד לבוא גם זה של אירן. זרם של ארבעה מיליונים טון נפט, אשר בשני סעיפי הצינור העירקי, מניע את מכוונות הצי הגדול של אניות מלחמה, אספקה ומסחר של בריטניה וצרפת בים התיכון, ואף מחוצה לו. טריסולי היא מקור הנפט הקרוב ביותר לצרפת. גם לאנגליה חשיבות רבה לקבלת נפט מצינור המסתיים בחיפה. זהו המקום הקרוב ביותר של נפט ממקור בריטי. בכל שעה של הכרעה מדינית על גורלותיה של איי יהיה משקל-מה לצינור הנפט העירקי ולמחזור התוצרת העצום שיוצא מבת-הזיקוק שעל גדות הקישון.

2.

בשנתיים האחרונות החלה ארץ-ישראל למשוך גם את לבם של מהם ש-הנפט. מחיחות ימיה-המאורעות הרחיקה את תשומת-לבנו ממה שהתרחש בארץ בענין זה. במקודת "כרית השמן", שפורסמה בעתון הרשמי של ממשלת ארץ-ישראל ב-7 ביולי 1938, מפורטים התנאים לקבלת רשיון לחיפוש נפט בא"י, נקבע מינימום של שטח לחיפוש הנפט או כריתו, והשטח הזה הוא גדול למדי. ברור, איפוא, כי איש או חברה, שאינם בעלי יכולת כספית גדולה, לא יוכלו לשאת בנטל ההוצאות הנדרשות לפעולת חקירה בשטחים גדולים כאלה. רק בכוחה של חברה עשירה ומבוססת לעמוד בתנאים הללו.

* מכסני הנפט במערב עירק ואירן הם 16% ו-11% מאוצר הנפט העולמי.

ואף אמנם, בעתון הרשמי מ־23 למרץ 1939 פורסם, כי ב־24 לפברואר 1939 נתנה הממשלה רשות לחברת הנפט העירקית לחפש נפט באחד־עשר מקומות, מבלי לפרט בדיוק את גבולותיהם. גודל כל אחד מהשטחים הוא קרוב ל־500 קמ"ר, מהם ששה בסחוז עזה־באר־שבע, עד לגבול חצי האי סיני, ויתרם באיזור החוף:

חלוקת האיזורים לחיפוש נפט. שניתנו עליהם רשיונות לחברת הנפט העירקית, ושטחם.

שטחים 1-6	בנסות עזה-באר-שבע	2.970 קמ"ר
שטח 7	עזה-דמלה	498
8	רמלה-יפו	483
9	יפו-תול-כרם-חיפה	497
10	חיפה-תול-כרם	500
11	חיפה-עכו	434
	סה	5.382 קמ"ר

הפקודה החומה ע"י מפקח על מכרות־הנפט בארץ - וילסון בראון. ב־8 מ־11 השטחים צויין, כי גבולם ממערב הוא הים התיכון והוא נמשך מדרום לצפון, מגבול סיני ועד גבול הלבנון. הרי שכל רצועת החוף מרפה ועד ראש־הנקרה, המאוכלסת בחלקה הגדול ישוב עברי צפוף, נמסרה לחיפוש החברה העירקית.

מיד עם פרסום מתן הזכויות לחיפוש הנפט לחברה העירקית, פורסם תיקון ל־פקודה לכרית שמן 1938, שבו נאמר, כי חוזה החכירה לכרית שמן יסודר רק עם חברה שנרשמה במיוחד בארץ־ישראל לצורך קבלת החוזה וניצולו. יש לציין, כי בשטחים שקיבלה החברה העירקית לא נכללו ים־המלח וסביבתו, וכנראה שמור היה האיזור הזה לחברה אחרת. ואמנם, בסוף יוני 1939 פרסמה הממשלה, שניתנו על ידה שני רשיונות חדשים לחיפוש נפט, ושניהם ליד יהודית, ל־סינדיקט הארץ־ישראלי למכרות - חברת־אם של מפעל האשלג. עד אז נמנע מאת חברה האשלג, לפי תנאי הזכיון שלה, להפיק נפט. אבל, כנראה, שבתוקף זכות בכורה שיש לה לחפוקת המינרלים מים המלח, קבלה החברה רשות לחפש נפט בשני שטחים הגובלים זה עם זה והנמצאים בתחום פעולתה - בדרום ים המלח וסמוך לו.

הגבולות צוינו הפעם באופן ברור למדי: גבול הזכיון מתחיל ממצדה, כולל את הסלעים הנוספים אספלט שבסביבתה, את ודי מוהוית, העשיר באספלט, את הר סדום, ומסתיים דרומה מקו העובר כ־12 ק"מ דרומית מים המלח. הגבול המזרחי עובר לאורך גבול ארץ־ישראל-עבר־הירדן. 980 קמ"ר נכללו בשני הרשיונות הנ"ל, חלק מהם ביבשה וחלק בים־המלח. יתכן, אפוא, שבעוד זמן קצר תמלא ארץ סדום שוב, בארות, בארות חמרי (בראשית י"ד, י') נוזל וקרוש, הפעם כרויות בידי אדם. בעתון הרשמי מ־24 לאוגוסט 1939 פורסם על מתן 18 רשיונות לחיפוש נפט בארץ ל־חברה ארץ־ישראלית לפיתוח הנפט "Petroleum Development (Palestine) Ltd". כנראה קרובה חברה זו לחברת הנפט העירקית. גם גבולות השטחים

* עיין "Palnews" 1939, מאמרו של המהנדס הרוטסילדי: "Power & Fuel Economics in Palestine"

האלה סומנו כצורה ברורה למדי: הגבול מתחיל בנקודה הסמוכה לחפיר-אל-עוג'ה והולך דרומה-מזרחה בגבול א"י וסיני לארכו ומגיע לעמק הערבה, אבל משאיר מחוץ לתחומי הזכיון את הקצה הדרומי של הערבה (את סביבות עקבה); אח"כ עובר גבול הקונצסיה לאורך גבול ארץ-ישראל-עבר-הירדן; בהגיעו לתחומי הזכיון של חברת האשלג הוא פונה מערבה, עובר על פני ראש-א-זוּיִרָה ועולה משם צפונה; בנקודה דרומית מערבית מעין-גדי יוצר הקו בליטה כלפי מזרח ופונה צפונית-מערבית ומגיע סמוך לכפר בַּנִּי-נְעִים שבסביבת חברון; משם הוא חוזר דרומה, עובר ע"י באר-שבע סמוך לשטחי הזכיון של חברת הנפט העירקית, ומגיע לנקודת המוצא שלו ע"י חפיר אל-עוג'ה.

תחומי הזכיון מקיפים 8253 קמ"ר, כמעט את כל הנגב וחלק מנפת חברון, בתוך זה גם פוּרְנוּב, מקום החיפושים עוד לפני המלחמה העולמית.

סיכום קצר של הזכויות הנתונות:

בעל הזכיון	תאריך התחלת הזכיון	מספר רישיונות	השטח בקמ"ר	המקום
1 חברת הנפט העירקית	21.2.1939	11	5382	כל איזור החוף של א"י כ-20 ק"מ ברוחב, בקצה הדרומי הרוחב כפול;
2 הסינדיקט האיזי למכרות	20.6.1939	2	980 *	דרום ים-המלח, יבשה וים;
3 החברת האיזי לפיתוח הנפט	14.8.1939	18	8253	כל הנגב, מחוץ לסביבות עקבה והשטחים שניתנו לחברה העירקית;
סה"ש שלשה זכויות		31	14615	איזור החוף, הנגב, דרום ומרכז ים-המלח

הרי שבמשך זמן קצר של פחות מחצי שנה נמסרו בשקט ובצנעה 31 רישיונות לחיפוש נפט, הכוללים יחד שטח עצום (לפי מידותיה של הארץ): כחמשים ושבעה אחוז משטח ארץ-ישראל. אם נוציא מן החשבון את הנפות הסנימיות של הארץ, אשר בתחומיהן לא ניתנו, או טרם ניתנו זכויות לחיפוש (כגון נפות בית-לחם, ירושלים, יריחו, רמאלה, שבס, ג'נין, נצרת, בית-שאן, טבריה, וצפת), נמצא כי 78% משטחן של יתר הנפות נכללו בתוך הזכויות הנ"ל, ובתוכם כל עמק החוף וכמעט כל הנגב, אם יצליחו למצוא נפט בכמות הגונה, ויעלו אותו מחוץ האדמה. יבוא מנפת חשוב במשק הארץ. אבל יחד עם פיתוח וקידמה נושא מפעל ממין זה בחובו גם סכנות של שעבוד האינטרסים של הארץ לבעלי הזכיון הזרים.

יתכן, שהמלחמה תעכב את החיפושים ופעולות הפיתוח והקידוח, ויתכן, להיפך, כי תתן דחיפה למימוש החיפושים ביתר-שאת. הידיעות הקצרות בעתונות, שהופיעו לאחר פרוץ המלחמה, על המשא ומתן בין חברת הנפט העירקית ובין משפחת א-שווא, בדבר השימוש בקרקעותיה ועל הקדיחות בסביבת עזה ובאר-שבע, וכן גם ההגבלה בזמן-4 שנים-שנקבעה בתנאי הזכויות לביצוע החקירות והחיפושים. גותנים מקום לקוות שפיתוח שדות-נפט בארץ גם בימי מלחמה אלה, הוא דבר שאינו מן הנמנע.

* יש איזה אי-דיוק או שיבוש בגבולות השטח, אשר ניתן לסינדיקט האיזי למכרות, כי השטחים אשר ניתנו בעתון הרשמי אינם מגיעים בתחומי ארץ-ישראל ל-980 קמ"ר.